

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ПРИ УКЛАДЕННІ УГОД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

PSYCHOLOGICAL IMPACT WHEN COCLUDING AGREEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Чорний Г.О., к.ю.н.,

доцент кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бойко В.З., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена особливостям застосування психологічного впливу при укладенні угод у кримінальному провадженні. Актуальність даної проблематики обумовлена тим, що знання психологічних аспектів мають безпосереднє практичне значення при вирішенні питання щодо добровільності укладення угод.

У статті проаналізовано відмінність психологічного впливу та психічного насильства. Наголошено на тому, що якщо психічне насильство безпосередньо заборонено законодавцем, то психологічний вплив може та повинен застосовуватися задля спонукання учасників кримінального провадження до досягнення компромісу. Серед методів психологічного впливу, які доцільно застосовувати, виокремлено наступні: переконання, метод прикладу та інформування, яке безпосередньо передбачено Кримінальним процесуальним кодексом України як обов'язок слідчого, прокурора.

Розглянуто психологічні особливості які мають місце при ініціюванні та проведенні переговорного процесу щодо укладення угоди про визнання винуватості. Зокрема, зазначено про необхідність встановлення психологічного контакту між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим, наявність захисної домінанті у підозрюваного чи обвинуваченого, конфліктний характер відносин, що передують укладенню угоди.

З'ясовано відмінність щодо характеру участі прокурора в угодах про визнання та угодах про примирення та акцентовано увагу на тому, що ініціювання угоди про примирення слідчим чи прокурором теж може мати місце у кримінальному провадженні за умови дотримання вимоги добровільності.

Окрім того, цікавим для подальшого дослідження видається питання застосування судово-психологічної експертизи на протиположному формальному опитуванні. Це надасть можливість виявити обставини укладення угоди та запобігти застосуванню психологічного тиску, самообмові підозрюваного чи обвинуваченого.

Ключові слова: угода про визнання винуватості, угода про примирення, психологічний вплив, психічне насильство, методи психологічного впливу, психологічний контакт, добровільність.

The article is devoted to the peculiarities of the use of psychological impact when concluding agreements in criminal proceedings. The chosen subject of the study is due to the fact that knowledge of psychological aspects has direct practical significance when solving the issue of the voluntariness of concluding agreements.

The article analyzes the difference between psychological impact and mental violence. It is emphasized that if mental violence is directly prohibited by the legislator, then psychological impact is present in any case in criminal proceedings and should be used to help the participants of criminal proceedings reach a compromise. Among the methods of psychological impact, the following are distinguished: persuasion, the example method and informing, which is directly provided by The Criminal Procedural Code of Ukraine as the duty of the investigator, prosecutor.

The psychological features that take place during the initiation and conduct of the negotiation process regarding the conclusion of a plea agreement are considered. In particular, the need to establish psychological contact between the prosecutor and the suspect or the accused, the presence of a protective dominant in the suspect or the accused, the conflictual nature of the relationship preceding the conclusion of the agreement.

The difference in the nature of the prosecutor's participation in plea agreements and reconciliation agreements is clarified, and attention is focused on the fact that initiation of a reconciliation agreement by an investigator or prosecutor can also take place in criminal proceedings, provided the requirement of voluntariness.

In addition, the question of the use of forensic psychology as opposed to a formal survey seems interesting for further research. This will provide an opportunity to reveal the circumstances of the conclusion of the agreement and prevent the application of psychological pressure, self-incrimination of the suspect or the accused.

Key words: plea agreement, reconciliation agreement, psychological impact, mental violence, methods of psychological impact, psychological contact, voluntariness.

Постановка проблеми. Главою 35 Кримінального процесуального кодексу України передбачена можливість компромісу у кримінальному провадженні, а саме шляхом укладення угод у кримінальному провадженні. Стаття 468 КПК передбачає два види угод: угоду про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим та угоду про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим [1].

Починаючи з 2012 року практика застосування інституту угод у кримінальному провадженні є досить поширеною у різних категоріях справ. Наприклад, цього року Вищий антикорупційний суд (ВАКС) виніс уже понад сто вироків, з яких більше ніж 30 – на підставі угод про визнання винуватості [2]. Не виключено, що ця кількість буде зростати і в подальшому.

Неабиякий інтерес до угод у кримінальному провадженні пов'язаний з низкою переваг. Укладення угод у кримінальному провадженні є тим інструментом, що дозволяє заощадити час, оптимізувати ресурси при тривалих судових процесах. До того ж, як зазначає Європейський суд з прав людини у своєму рішенні «Нацвлівшліві і Тогонідзе проти Грузії» укладення угод не тільки полегшує навантаження на судову та правоохоронну систему, а й сприяє боротьбі з корупцією, організованою злочинністю та через зменшення кількості покарань, як наслідок, зменшується кількість ув'язнених [3].

Але водночас інститут угод у кримінальному провадженні має низку недоліків. Серед них зокрема ризик зловживання можливістю досягнення компромісу у кримінальному провадженні. Наприклад, при укладенні угоди про

визнання винуватості прокурор може керуватися різними мотивами: як і прагненням оперативного розкриття злочину, так і бажанням поскоріше позбутися того чи іншого кримінального провадження, навіть не маючи достатньої доказової бази для доведення вини особи [4, ст. 11]

Керуючись бажанням винесення обвинувального вироку при недостатності доказової бази, прокурор може чинити психологічний тиск на підозрюваного чи обвинуваченого. Саме тому практичне значення при укладенні угод у кримінальному провадженні мають не тільки правові, а й психологічні аспекти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання компромісних процедур кримінального провадження активно досліджуються у юридичній науці. Однак, психологічним питанням приділено набагато меншу увагу ніж питання правового характеру. Серед сучасних вчених, які у своїх працях досліджували психологічні особливості укладення угод, можна назвати таких як Ю. В. Меркулова, О. В. Стратій, О. К. Черновський тощо.

Метою статті є дослідження психологічних особливостей укладення угод у кримінальному провадженні та їх практичне застосування як на стадії досудового розслідування так і безпосередньо на стадії судового розгляду.

Виклад основного матеріалу. Авторське поняття угоди у кримінальному провадженні саме з точки зору юридичної психології наведено Стратієм О. В. у власному дисертаційному дослідженні як «усвідомленого, цілеспрямованого, вольового акту визначених у кримінальному процесуальному законі учасників кримінального провадження, здійснюючи який, вони прагнуть до досягнення певних юридичних наслідків» [5, с. 9]. Як бачимо з наведеного визначення в основу поняття угоди у кримінальному провадженні покладено саме поняття воля. Вільне волевиявлення особи є однією з умов укладення угоди у кримінальному провадженні, наявність якої перевіряється судом при вирішенні питання про укладення угоди чи про відмову у її укладенні.

Так відповідно до ч. 6 ст. 474 КПК суд зобов'язаний переконатися у судовому засіданні, що укладення угоди сторонами є добровільним, тобто не є наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дій будь-яких інших обставин, ніж ті, що передбачені в угоді. У протилежному випадку суд повинен відмовити у затвердженні угоди [1]. Законодавець прямо забороняється насильство, у тому числі психічне, при цьому ж нічого не згадає про психологічний вплив.

Саме тому насамперед слід розмежовувати поняття психологічний вплив та психічне насильство. Психологічний вплив на відміну від психічного насильства не забороняється і має позитивний вплив на учасників кримінального провадження. Слідчий та прокурор впливають на учасників кримінального провадження (свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених) через процесуальне становище, наділеність владними повноваженнями, процесуальні засоби примусу. Та й сама обстановка досудового розслідування та судового розгляду, безсумнівно, впливає на психологічний стан особи, навіть якщо особа сама ж цього не усвідомлює. Натомість психічне насильство впливає на вільне волевиявлення особи і передбачає відсутність альтернативи у виборі поведінки [6, с. 195–196]. Тому психологічний вплив у будь-якому випадку є присутнім при укладенні угод та навіть бажаним. Прокурор повинен володіти допустимими методами психологічного впливу і використовувати їх задля спонукання учасників кримінального провадження до укладення угоди для більш оперативного розгляду справи.

У психологічній літературі немає усталеного переліку методів психологічного впливу та їх видів. Так В. Ю. Шепітько виділяє серед мовних засобів психологічного впливу такі як інформування (передача інформації), переконання (вплив на контрагента з метою зміни

позиції або поведінки) та навіювання (вплив, пов'язаний зі зниженням усвідомлення і критичності [7, с. 19]). Перший з названих методів тобто інформування передбачений ч. 7 ст. 469 КПК і за своєю суттю є обов'язком слідчого, прокурора [1]. На нашу думку, найбільш раціональним є застосування методу переконання. Прокурору слід донести до підозрюваного чи обвинуваченого, що від укладення угоди виграють обидві сторони, що це значно підвищить швидкість розгляду кримінального провадження і виключить невизначеність щодо розміру покарання. В. В. Бедь поряд з інформуванням, переконанням та навіюванням виділяє також і метод прикладу, в основі якого лежить психологічний феномен – наслідування. Даний метод теж може бути ефективним при укладенні угод, особливо у випадку вчинення кримінального правопорушення вперше. Наведення прикладу схожого кримінального провадження, порівняння між собою покарання визначеного санкцією статті та призначеного на підставі угоди про визнання винуватості теж буде доцільним у кримінальному провадженні на підставі угод [8, ст. 52].

Якщо розглядати угоду про визнання винуватості, то на її прикладі яскраво проявляються психологічні особливості взаємодії прокурора з підозрюваним чи обвинуваченим. Перш за все, слід встановити психологічний контакт, що є важливим у будь-якому випадку не тільки у кримінальному провадженні на підставі угоди про визнання винуватості. Прокурору важливо налагодити психологічний контакт таким чином, щоб підозрюваний чи обвинувачений бачив людину, що бажає допомогти, а не навпаки [9, ст. 196]. Психологічний контакт розглядається як певні відносини, що складаються між учасниками допиту, і як діяльність по створенню цих відносин, що протікає у формі спілкування. Встановлення психологічного контакту між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим передбачає активну діяльність прокурора, спрямовану до спонукання до співпраці з правоохоронними органами, компромісного вирішення кримінально-правового конфлікту. Виділяються такі способи встановлення психологічного контакту, що будуть умісними при укладенні угод у кримінальному провадженні:

- 1) створення належної переговорної обстановки;
- 2) коректна поведінка прокурора як представника держави, що виконує важливі суспільні функції;
- 3) демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до підозрюваного (обвинуваченого), що збуджують інтерес до прокурора як партнера по спілкуванню;
- 4) демонстрація вміння вислухати до кінця, не підвищувати тон;
- 5) проведення попередньої бесіди на абстрактну тему;
- 6) звернення до логічного мислення;
- 7) роз'яснення цілей і завдань угоди;
- 8) створення обстановки, яка збуджує інтерес до результатів її укладення.

При встановленні психологічного контакту не можна допускати:

- 1) тривалого очікування переговорів;
- 2) прояви зайвої зацікавленості, жалю;
- 3) обіцянок нездійсненого, використання брехні, закликів до дій, що суперечить нормам моралі, ін. [5, с. 108–110].

У безконфліктній ситуації встановлення психологічного контакту не завдасть особливих труднощів, але укладенню угоди про визнання винуватості навпаки передують конфліктне спілкування, що теж слід врахувати. Це значно погіршує комунікацію між особами, у даному випадку між учасниками кримінального провадження. У загальному розумінні конфлікт – це зіткнення значущих несумісних чи протилежних поглядів, потреб, інтересів і дій індивідів та груп. Конфлікт може призводити до зміни відносин, цінностей. Людина може навіть по-іншому сприймати реальність, вчиняти дії, які не властиві їй у звичайних умовах [5, с. 107–108].

У випадку вчинення злочину виникає конфлікт між особою та суспільством. Тому особу супроводжує страх і боязнь викриття, застосування заходів кримінально-правового характеру. Підозрюваному чи обвинуваченому притаманна так звана захисна (оборонна) домінанта. Домінанта (від лат. *dominans* – панівний) у психології визначена як тимчасово панівна рефлекторна система, що зумовлює роботу нервових центрів у даний момент і надає поведінці певної спрямованості. Захисна (оборонна) домінанта спонукає особу всілякими засобами протидіяти викриттю у вчиненні кримінального правопорушення [10, с. 83].

Окрім того, слід сказати, що при укладенні угоди про визнання винуватості прокурор може зіткнутися з однією із двох типових ситуацій: кримінальне правопорушення вчинено однією особою або групою осіб. Друга ситуація вимагає більш глибоких психологічних знань з боку прокурора, оскільки йому слід дослідити взаємовідносини між учасниками групи, спрогнозувати який з учасників групи є потенційним суб'єктом укладення угоди про визнання винуватості [11, с. 110].

Далі слід розглянути угоду про примирення, яка теж є формою компромісного вирішення кримінально-правового конфлікту, але в той же час на відміну від угоди про визнання винуватості має свої особливості. Як уже зазначалося, даний вид угоди укладається між потерпілим з однієї сторони та підозрюваним чи обвинуваченим – з другої. Угода про примирення має важливе значення для вирішення конфліктної ситуації, що склалася. Так вона спрямована на задоволення таких потреб потерпілої особи:

- 1) фізична та емоційна безпека;
- 2) відшкодування збитків, компенсація витрат;
- 3) отримання відповіді на запитання, що турбують;
- 4) можливість розповісти, про те, що трапилось,

висловити свої почуття, дати вихід емоціям та агресії, бути почутими [12, с. 110].

На відміну від угоди про визнання винуватості, угода про примирення не передбачає безпосередньої взаємодії прокурора з підозрюваним чи обвинуваченим, оскільки укладається між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим. До переговорів може бути залучена й інша особа, за домовленістю ніж сторонами, але ст. 469 КПК містить застереження про неможливість залучення до переговорів суддю, прокурора чи слідчого [1]. Єдиним повноваженням, яким наділяється слідчий чи прокурор є те, що відповідно до ч. 7 ст. 469 Кримінального процесуального кодексу України слідчий, прокурор зобов'язані проінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладенні угоди про примирення. Але як зазначалося вище ключовим при укладенні угоди є вільне волевиявлення особи. Тому слід погодитися з В. В. Навроцькою, що якщо, наприклад ініціатива щодо укладення угоди належить слідчого, але це не вплинуло ніяким чином на волевиявлення сторін угоди, то не варто відмовляти з формальних підстав у її затвердженні [13, с. 19–20]. А. В. Лапкін теж дотримується даної позиції і наголошує на тому, що прокурор в змозі самостійно здійснити посередництво при укладенні угоди про примирення і подібний досвід успішно застосовується у європейській практиці зокрема в Бельгії, де для цього навіть створені спеціальні посади в органах прокуратури [14, с. 4, 6–7].

Застосування психологічних знань мають місце не тільки при спонуванні учасників кримінального провадження до укладення угод на стадії досудового розслідування, а й на стадії судового розгляду при перевірці

судом добровільності укладення угоди. Відповідно до статті 474 Кримінального процесуального кодексу України обов'язок перевірити, чи було укладення угоди повністю добровільним покладається на суд [1]. Цілком логічним є питання: як же суд повинен перевірити чи особа дійсно добровільно уклала угода чи не застосовувався до неї психологічний тиск? Чи можливо мала місце самообмова підозрюваного чи обвинуваченого? У контексті розгляду цього питання слід звернути увагу на те, що законодавець передбачає певні відмінності залежно від того чи укладена угода на стадії досудового розслідування чи на стадії судового розгляду.

Відповідно до ч. 1 ст. 474 КПК, якщо компромісу досягнуто під час досудового розслідування, то, за загальним правилом, обвинувальний акт із угодою, підписаною сторонами, невідкладно надсилається до суду [1]. При цьому нічого не сказано про відкриття матеріалів кримінального провадження у разі направлення до суду угоди разом з обвинувальним актом. Такий законодавчий підхід може сприяти застосуванню правоохоронними органами психологічного тиску на підозрюваного чи обвинуваченого задля того, щоб схилити його до визнання винуватості, коли для цього немає достатніх доказів вини. У такому випадку є висока вірогідність самообмови обвинуваченого. У свою чергу ч. 6 ст. 474 КПК України покладає на суд обов'язок перевірити, чи було укладення угоди повністю добровільним. Для цього суд має право витребувати необхідні докази та навіть опитувати осіб [1].

Згідно з позицією В. А. Меркулової опитування осіб не достатньо для перевірки вільного волевиявлення учасників кримінального провадження при укладенні угод, а факт добровільності повинен бути доведений експертним шляхом через застосування судово-психологічної експертизи. Саме експертиза дасть можливість з'ясувати реальні обставини укладення угоди [15, с. 6].

Висновки. Таким чином, застосування знань психології має вагоме значення при укладенні угод у кримінальному провадженні.

Зокрема, сторона обвинувачення повинна застосувати методи психологічного впливу для спонукання до укладення угод. Прокурор повинен налагодити взаємовідносини з підозрюваним чи обвинуваченим у конфліктних ситуаціях, переконати у необхідності укладення угоди у кримінальному провадженні, донести її користь як безпосередньо для самого підозрюваного чи обвинуваченого так і для кримінального провадження у цілому.

Однак, важливо щоб при бажанні оперативного вирішення кримінальної справи не нівелювалися завдання кримінального провадження, щоб невинувата особа під впливом психологічного тиску не була засуджена.

Окрім того, участь прокурора при укладенні про визнання винуватості має активний характер, натомість при укладенні угоди про примирення – пасивний характер. На наше переконання, таке законодавче обмеження є безпідставним, оскільки ініціювання угоди про примирення слідчим чи прокурором теж може сприяти швидшому вирішенню справи, звичайно ж, у випадку якщо це не впливає на добровільність угоди, що є визначальним фактором. Тому слід внести відповідні зміни до Кримінального процесуального кодексу України.

І на завершення з огляду на те, що вирішальне слово щодо затвердження угод за судом, то окрім опитування сторін необхідний ефективний механізм задля запобігання зловживанням зі сторони обвинувачення. Саме таким запобіжником може слугувати судово-психологічна експертиза.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 05.12.2023).
2. Чи час домовлятися: тенденції ВАКС щодо укладення угод у корупційних справах URL: <https://justtalk.com.ua/post/chi-chas-domovlyatisya-tendentsii-vaks-schodo-ukladennya-ugod-u-koruptsijnih-sprava> (дата звернення: 05.12.2023).

3. Кісліцина І.О. Роль прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод про визнання винуватості: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.10. Одеса, 2018, 23 с.
4. Справа «Natsvlshvili та Togonidze проти Грузії». № 9043/05, 29 квітня 2014 року URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-153730> (дата звернення: 05.12.2023).
5. Стратій О.В. Психолого-правові особливості кримінального провадження на підставі угод : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2015. 226 с.
6. Шепітько В.Ю. Проблеми застосування психологічного впливу на досудовому слідстві (в контексті дотримання прав людини). *Наукове життя. Вісник № 1(56)*. С. 195–200.
7. Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: Навч. посібник. Харків: Право, 2006. 160 с.
8. Бедь В.В. Юридична психологія : Навч. посіб. Київ: МАУП, 2004. 436 с.
9. Юрченко В. Використання прокурором спеціальних психологічних знань під час взаємодії з підозрюваним. *Трибуна молодого вченого*. С. 195–202.
10. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: підручник. Харків: Право, 2008. 240 с.
11. Меркулова Ю.В. Процесуальні та психологічні особливості укладення угоди про визнання винуватості. *Південноукраїнський правничий часопис*. С. 107–111.
12. Черновський О.К., Федіна А.В. Психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим. *Європейські перспективи № 1, 2014*. С. 150–155.
13. Навроцька В.В. Особливі порядки кримінального провадження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 169 с.
14. Лапкін А.В. Участь прокурора в кримінальному провадженні на підставі угоди про примирення. *Theory and practice of jurisprudence, 1(1), 48*. С. 1–12.
15. Меркулова Ю.В. Процесуальні та психологічні особливості укладення угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим) у кримінальному провадженні. *Evropský politický a právní diskurz*. С. 135–141.